

Στυλιανός Δημόπουλος

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Πριν από τη διερεύνηση του θέματος, θα ήταν ίσως χρήσιμο να διευκρινιστεί το περιεχόμενο των όρων *παιδεία* και *εκπαίδευση*.¹ Εμείς σήμερα δίνουμε στις λέξεις αυτές τότε το ίδιο και τότε διαφορετικό νόημα, ανάλογα με το νόημα που δίνει ο ομιλών ή ο γράφων. Στους Αρχαίους όμως (και στον Αριστοτέλη) δεν υπάρχει ο όρος *εκπαίδευση*, παρόλο που σε κάποια αποσπάσματα του Ευριπίδη βρίσκουμε το ρήμα *ἐκπαιδεύω*, με τη σημασία του διδάσκω ή του εντυπώνω σε κάποιον κάτι με τη διδασκαλία.²

Ένας άλλος σχετικός όρος είναι η λέξη *ἀγωγή*,³ που τη συναντούμε με πολλές σημασίες στους Αρχαίους, οι περισσότερες από τις οποίες συμπίπτουν με τις σημασίες που δίνουμε και εμείς σήμερα. Με την λέξη *παιδεία*, (και, ανάλογα, με πολλές άλλες λέξεις από την ίδια ρίζα, όπως: *παιδεύω*, *παιδεύομαι*, *παιδευτέος* κ.ά.) εννοείται στον αρχαίο κόσμο η εκπαίδευση –είτε προγραμματική και θεσμοθετημένη είτε όχι– πολλές φορές όμως, ιδιαίτερα στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, με την *παιδεία* εννοείται αυτό που εννοούμε σήμερα: η *ανώτερη μόρφω-*

¹ Τα στοιχεία που δίνονται εδώ αντλούνται κυρίως από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, όπου συναντούμε τα πιο εκτενή χωρία του φιλοσόφου για το θέμα (μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται μεγάλο μέρος από το Η' Βιβλίο και σχεδόν ολόκληρο το Θ' Βιβλίο), καθώς και από άλλα αριστοτελικά κείμενα, στα οποία υπάρχουν λιγότερες ή σποραδικές αναφορές, όπως τα *Ἠθικά Νικομάχεια*, την *Ἀθηναίων Πολιτεία*, τη *Ῥητορική* και την *Ποιητική*. Επίσης, συγκριτικά στοιχεία λαμβάνονται από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, αλλά και από τον *Πολιτικό* και τον *Φαίδωνα*, και ορισμένες χρήσιμες πληροφορίες από τον Πλούταρχο και άλλους συγγραφείς.

² Με αυτό το νόημα (*ἐκπαιδεύω τινί τι*), βλ. Εὐρ., ἀπ. 53.5, και με τη σημασία «ανατρέφω-εκπαιδεύω από την παιδική ηλικία», βλ. Εὐρ., *Κύκλ.* 276, αλλά και Πλάτ., *Κρίτ.* 45d.

³ Εκτός από την κυριολεκτική σημασία του όρου –*ἀγωγή*: η μεταφορά, η μετακίνηση, το *παρακομίζειν*, όπως λ.χ. η *ἀγωγή σίτου ἢ οἴνου* (βλ. Πλάτ., *Πολ.* 370e και Ἡρόδ., *Ζ'* 83)– η *ἀγωγή* μπορεί να σημαίνει: τη μέθοδο, τον τρόπο (Ἀριστ., *Ῥητ Α'* 15, 10), το φιλοσοφικό ρεύμα/σχολή (Σέξτος Εμπειρικός), την καλλιέργεια φυτών (Θεόφραστος), τη θεραπεία νόσων (Γαληνός) κ.ά. Ωστόσο, όπως στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη αλλά και σε άλλους συγγραφείς, *ἀγωγή λέγεται και ἡ διὰ τῶν ἡθῶν τοῦ τρόπου κατακόσμησης, ὡς λέγεται παιδῶν ἀγωγή* (Σούδα).

ση, η *καλλιέργεια*,⁴ που και για τους δύο φιλοσόφους, οδηγεί στην ολοκλήρωση του ανθρώπου-πολίτη.⁵

Τα ζητήματα τα οποία απασχολούν τον Αριστοτέλη και στα οποία δίνονται απαντήσεις στα *Πολιτικά* (και κατά τούτο, όπως έχει επισημανθεί, ο φιλόσοφος ουσιαστικά διατυπώνει μια θεωρία της εκπαίδευσης)⁶ είναι τα εξής:

– Ποιος έχει τη φροντίδα και την ευθύνη της εκπαίδευσης, από ποιους ασκείται η εκπαίδευση και ποιους αφορά, σε ποιους δηλαδή απευθύνεται, και δεύτερο

– ποιοι είναι οι στόχοι της και ποιο το περιεχόμενό της.

Όσον αφορά το πρώτο (το ποιος έχει τη φροντίδα της εκπαίδευσης), για τον Αριστοτέλη, όπως και για τον Πλάτωνα, η *παιδεία* των πολιτών είναι υπόθεση της *πολιτείας* (δηλαδή του πολιτεύματος), και επομένως τα θέματα της παιδείας πρέπει να ρυθμίζονται με νόμους, κάτι που από τον Αριστοτέλη θεωρείται σχεδόν αυτονόητο: *οὐδείς ἂν ἀμφισβητήσειεν, μας λέει, ὅτι [...] τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τῆν τῶν νέων παιδείαν* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1337a 11-12).

Η σκέψη είναι η εξής: Κανένας πολίτης δεν πρέπει να θεωρεί την παιδεία, την εκπαίδευση των παιδιών του, δικό του θέμα, αφού ο καθένας αποτελεί *μόριο* (είναι δηλαδή ένα μέρος, ένα κομμάτι) της πόλης. Και όταν λέμε ο καθένας, εννοούμε όχι μόνο τον κάθε πολίτη ατομικά, αλλά και κάθε οικογένεια, κάθε φατρία, κάθε κοινωνική ομάδα ή τάξη κ.ο.κ., γιατί όλοι αυτοί οι κοινωνικοί σχηματισμοί είναι *μόρια* της πόλης. Και από τη φύση έχει οριστεί η φροντίδα που δείχνει το *μόριο*, το μέρος, να αποβλέπει στη φροντίδα του συνόλου: *μόριον γὰρ ἕκαστος τῆς πόλεως, και ἡ ἐπιμέλεια ἐκάστου μορίου πέφυκεν βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλειαν* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1337a 29-30).

Η αριστοτελική θέση εδώ είναι ότι το *τέλος*, ο τελικός σκοπός οποιουδήποτε ατομικού πράγματος, δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά σε σχέση με το *τέλος*, τον σκοπό της ολότητας της οποίας αποτελεί μέρος. Αυτής της ολότητας το *τέ-*

⁴ Βλ. σχετικά Στέλιος Χιωτάκης, «Η επικαιρότητα της αριστοτελικής έννοιας της παιδείας: Μια βεμπεριανή προσέγγιση», Δ. Ν. Κούτρας (επιμ.), *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι Επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών, 1999, σσ. 424-425, αλλά και το ιδιαίτερα διαφωτιστικό βιβλίο του Τάσου Κεζεπίδη, *Η Φιλοσοφία της Παιδείας*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1998.

⁵ Στον Αισχύλο και τον Σοφοκλή *παιδεία*: η ανατροφή του παιδιού' στον Αριστοφάνη, τον Θουκυδίδη και τον Πλάτωνα (*Φαίδων*, *Φίληβος*) *παιδεία*: η ανατροφή, η διδασκαλία, η εκπαίδευση' στον Θεόφραστο *παιδεία* (όπως και *ἀγωγή*): η καλλιέργεια των δένδρων, η δενδροκομία. Αλλά και: *παιδείαν δὲ λέγω τὴν παραγινομένην πρῶτον παισὶν ἀρετὴν* (Πλάτ., *Πρωτ.* 343a και *Νόμ.* 635c). Και ακόμη, *παιδεία*: η τέχνη-επιστήμη που έχει μάθει ή ασκεί κάποιος (*παιδεία ἱερή*: η ιατρική), καθώς και το αποτέλεσμα της ανατροφής και εκπαίδευσης: η *παιδεία-humanitas*.

⁶ Βλ. Φ. Κ. Βώρος, «Μια φιλοσοφία της εκπαίδευσης στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη», Κούτρας, ό.π. (σημ. 4), σσ. 30-55.

λος –που εδώ είναι η ευδαιμονία της πόλης– προηγείται λογικά και αξιολογικά, και κατά συνέπεια είναι σημαντικότερο από το τέλος (τον σκοπό) του μέρους – δηλαδή από την ευδαιμονία του ατόμου.

Αφού όλοι οι πολίτες είναι εξίσου *μόρια* (μέρη) του όλου της πόλης, δεν είναι σωστό να γίνονται διακρίσεις μεταξύ τους, και η παιδεία πρέπει να είναι κοινή για όλους: *τήν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων, καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινήν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1337a 22-24). Με άλλα λόγια, πρέπει να φροντίζει γι' αυτήν το δημόσιο, και να μην είναι ιδιωτική «όπως –συνεχίζει το κείμενο των *Πολιτικών*– συμβαίνει σήμερα, δηλαδή στην εποχή του Αριστοτέλη, που ο καθένας φροντίζει για την εκπαίδευση των παιδιών του ιδιωτικά και τους διδάσκει αυτά που θέλει ο ίδιος».⁷

Για τον Αριστοτέλη, λοιπόν, ο στόχος είναι κοινός και τον θέτει η πόλη και όχι κάθε πολίτης ή κάθε οικογένεια χωριστά, αφού το όλον αποφασίζει για το μέρος και όχι το αντίστροφο. Τα θέματα της παιδείας πρέπει να αντιμετωπίζονται συλλογικά και όχι σε προσωπικό επίπεδο. Οι Σπαρτιάτες αξίζουν τον έπαινο, και ο Αριστοτέλης τούς τον αποδίδει, όχι όμως για το περιεχόμενο της αγωγής και της εκπαίδευσης που δίνουν στα παιδιά και τους νέους,⁸ αλλά επειδή έχουν θεσπίσει η αγωγή και η εκπαίδευση αυτή να είναι δημόσια (*ἐπαινέσειε δ' ἂν τις κατὰ τοῦτο Λακεδαιμονίους· καὶ γὰρ πλείστην ποιοῦνται σπουδὴν περὶ τοὺς παῖδας καὶ κοινῇ ταύτην*) (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Θ', 1337a 31-33).⁹ Και επαινεί το συγκεκριμένο μέτρο όχι μόνο επειδή αυτό ανταποκρίνεται στο αίτημα για πολιτική και κοινωνική ισότητα, αλλά επειδή, κατά τον φιλόσοφο, είναι αναγκαίο *για την ενότητα της πόλης: διὰ τὴν παιδείαν κοινήν καὶ μίαν ποιεῖν [τὴν πόλιν]* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1263b 36-37).

Στο Β' Βιβλίο των *Πολιτικών* ο Αριστοτέλης παρουσιάζει ιστορικά, αλλά και άλλα πολιτεύματα που πρότειναν οι παλαιότεροι και σύγχρονοί του θεωρητικοί ως άριστα, και ασκεί κριτική στην πλατωνική *Πολιτεία*. Εκεί, στο Β' Βι-

⁷ Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι η εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα ήταν ιδιωτική, και δεν υπήρχε ενιαίο πρόγραμμα σπουδών ή διδασκαλίας ούτε, βέβαια, προβλεπόταν κάτι τέτοιο από τη νομοθεσία. Η εκπαίδευση λάμβανε χώρα σε ιδιωτικούς ή δημόσιους χώρους, και τη διδασκαλία, για τις ηλικίες των οκτώ έως δώδεκα χρόνων, την αναλάμβανε ο *γραμματιστής*, ενώ η παρακολούθηση και ο έλεγχος της συμπεριφοράς των παιδιών ήταν ευθύνη του *παιδαγωγού*.

⁸ Τον έπαινο ακολουθεί κριτική του περιεχομένου της σπαρτιατικής εκπαίδευσης, Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1338b 10-30, επειδή στη Σπάρτη δεν υπήρχε η ιδιαίτερη φροντίδα για την άθληση των παιδιών σε βάρος της ομορφιάς και της ανάπτυξης του σώματος που έδειχναν σε άλλες πόλεις –και αυτό ο Αριστοτέλης το θεωρεί θετικό– οι Σπαρτιάτες όμως έκαναν τα παιδιά τους *θηριώδη* με επίπονες ασκήσεις, «με την ιδέα ότι έτσι ενισχύεται η ανδρεία τους».

⁹ Και στα *Ἠθ. Νικ.* 1180a, *ἐν μόνῃ τῇ Λακεδαιμονίων πόλει ... ὁ νομοθέτης ἐπιμέλειαν δοκεῖ ποιῆσθαι ... κράτιστον μὲν οὖν τὸ γίνεσθαι κοινήν ἐπιμέλειαν καὶ ὀρθήν*. Στις περισσότερες άλλες πόλεις *ζῆ ἕκαστος ὡς βούλεται, κυκλωτικῶς θεμιστεύων...*

βλίο των *Πολιτικών*, διαβάζουμε ότι «το ποια θα είναι η συγκρότηση της πολιτείας σε σχέση με τους πολίτες, αυτό ούτε ο Σωκράτης το είπε, ούτε είναι εύκολο να το πει κανείς» (αν δηλαδή για τους γεωργούς θα είναι κοινά ή ιδιόκτητα τα κτήματα, και αν θα υπάρχει γι' αυτούς κοινοκτημοσύνη παιδιών και γυναικών (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1264a 14-15)). Και, συνεχίζει λίγο πιο κάτω, «τίποτε δεν έχει οριστεί (από τον Σωκράτη) επακριβώς για το ποια θα πρέπει να είναι, ας πούμε, η θέση των γεωργών στην πολιτεία, ποια η *παιδεία* τους και ποιοι οι νόμοι που θα τους αφορούν» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1264a 40-41). Όστε είναι φανερό πως η εκπαίδευση πρέπει να παρέχεται σε όλους, ανεξάρτητα από το κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο του κάθε πολίτη ή την ευγένεια της καταγωγής του. Πρέπει επίσης να εκπαιδεύονται και οι γυναίκες: «Είμαστε λοιπόν υποχρεωμένοι να εκπαιδεύουμε και τα παιδιά και τις γυναίκες λαμβάνοντας υπόψη το είδος του πολιτεύματος» (*ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1260b 15-16)). Γιατί αυτό; Επειδή *τα σπουδαία παιδιά και οι σπουδαίες γυναίκες* κάνουν τη διαφορά στο να είναι *σπουδαία η πόλη*. Ο λόγος είναι, και ο Αριστοτέλης το τονίζει ακόμη μια φορά, ότι «κάθε οικογένεια αποτελεί μέρος της πόλης, και οι γυναίκες και τα παιδιά είναι μέρη της οικογένειας», αλλά και ότι «την αρετή του μέρους πρέπει να τη βλέπουμε σε σχέση με την αρετή του όλου» (*τὴν τοῦ μέρους πρὸς τὴν τοῦ ὅλου δεῖ βλέπειν ἀρετὴν* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1260b 14-15)). Εξάλλου, οι γυναίκες αποτελούν τον μισό πληθυσμό, αυτές είναι που ανατρέφουν τα παιδιά στη μικρή ηλικία, και τα παιδιά είναι «δυνάμει» οι αυριανοί πολίτες (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1260b 18-20).

Σε άλλο χωρίο στο ίδιο έργο, ο Αριστοτέλης κατακρίνει έναν νομοθέτη της εποχής του Πλάτωνα, τον Φαλάα από τη Χαλκηδόνα (δεν ξέρουμε και πολλά γι' αυτόν πέρα από όσα διαβάζουμε στα *Πολιτικά*), ο οποίος «είχε θεωρήσει ότι πρέπει να υπάρχει ισότητα κτήσεως και παιδείας» (δηλαδή των περιουσιών και της εκπαίδευσης) και, αφού εντοπίσει τις δυσκολίες στο θέμα της ισότητας των περιουσιών, τελειώνει την κριτική του λέγοντας επιγραμματικά ότι δεν θα ωφελοῦσε σε τίποτε να έχουμε ισότητα περιουσιών και να έχουν όλοι έστω και μια μέτρια περιουσία: «Πρέπει κανείς πιο πολύ να εξομαλύνει τις *επιθυμίες* των ανθρώπων παρά να εξισώνει τις περιουσίες τους, και αυτό δεν είναι δυνατόν να γίνει αν οι πολίτες δεν αποκτήσουν με τη βοήθεια των νόμων επαρκή παιδεία». Και συνεχίζει λέγοντας: «Οφείλει όμως να πει κανείς και ποια θα είναι η παιδεία». Το ίδιο και στο Θ' Βιβλίο: *τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι, δεῖ μὴ λανθάνειν* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1337a 34-35). Γιατί, «το να είναι η παιδεία μία και ίδια για όλους δεν ωφελεί σε τίποτε (*τὸ μίαν εἶναι καὶ τὴν αὐτὴν οὐδὲν ὄφελος*), αφού είναι δυνατόν και μία να είναι και ίδια για όλους, αλλά να είναι τέτοια, ώστε με αυτή να συγκρο-

τούνται άνθρωποι που να προτιμούν την υπεροχή στα χρήματα ή στα αξιώματα ή και στα δύο» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1266b 34-38).

Ποια πρέπει να είναι λοιπόν η παιδεία; Ο Αριστοτέλης έχει κατά νουν μια παιδεία που θα παρέχεται όχι μόνο επειδή είναι χρήσιμη και αναγκαία, αλλά επειδή θα ετοιμάζει πολίτες ελεύθερους και καλούς (ευγενείς): *οὐχ ὡς χρησίμην παιδεύτέον τοὺς νιεῖς οὐδ' ὡς ἀναγκαίαν ἀλλ' ὡς ἐλευθέριον καὶ καλήν* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1338a 31-32). «Όσοι Έλληνες θεωρείται σήμερα ότι διάγουν *ἀριστο πολιτικό βίον* και όσοι νομοθέτες εγκαθίδρυσαν πολιτεύματα [...] φαίνεται ότι συνέταξαν τα πολιτικά συστήματα χωρίς να αποβλέπουν στον *ἀριστο τελικό σκοπό*, και θέσπισαν τους νόμους και την παιδεία χωρίς να αποβλέπουν σε όλες τις αρετές, αλλά στράφηκαν σαν *απαίδευτοι* στην απόκτηση των ικανοτήτων που απλώς θεωρούνται χρήσιμες και που ενισχύουν την πλεονεξία» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1333b 5-10), ενώ το καθήκον τού *κατ' ἀλήθειαν πολιτικοῦ* είναι να εθίσει τους πολίτες στην αρετή μέσω της παιδείας· *ἐνάρετοι πολίτες* είναι οι πεπαιδευμένοι πολίτες.¹⁰

Για τον Αριστοτέλη, το πιο σημαντικό για ένα πολίτευμα είναι η διατήρησή του. Και το κρίσιμο για τη διατήρηση και τη μη ανατροπή ή κατάλυσή του είναι «η διαπαιδαγώγηση των πολιτών σύμφωνα με το πολίτευμα» (*τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας*) (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1310a 13). Γιατί, αν οι πολίτες δεν εθίζονται στο πολίτευμα και δεν εκπαιδεύονται σύμφωνα με αυτό –με δημοκρατικό τρόπο αν οι νόμοι είναι δημοκρατικοί, με ολιγαρχικό αν είναι ολιγαρχικοί– τότε τίποτε ωφέλιμο δεν μπορεί να προκύψει ούτε καν όταν πρόκειται για νόμους εξαιρετικά ωφέλιμους και ομόφωνα ψηφισμένους από τους πολίτες, για τον λόγο ότι, αν ο πολίτης δεν έχει αυτοπειθαρχία, τότε δεν έχει ούτε η πόλη. Η συμφωνία, πάντως, της εκπαίδευσης με το πολίτευμα δεν σημαίνει να γίνονται πράγματα που θα ικανοποιούν τους οπαδούς των ολιγαρχιών ή τους οπαδούς των δημοκρατιών, αλλά πράγματα με τα οποία θα μπορούν να κυβερνούν ολιγαρχικοί οι πρώτοι και δημοκρατικοί οι δεύτεροι. Η εκπαίδευση των πολιτών είναι ευθύνη του πολιτικού.¹¹

Τρία είναι τα προαπαιτούμενα για να υπάρξει οποιαδήποτε παιδεία: η *φύση*, το *ἔθος* (οι συνήθειες) και ο *λόγος* (*φύσεως καὶ ἔθους καὶ λόγου δεῖ*).¹² Και το ερώτημα στο οποίο καλείται ο Αριστοτέλης να απαντήσει είναι: *πότερον παιδευταῖοι τῷ λόγῳ πρότερον ἢ τοῖς ἔθεσιν* (πρέπει να διαπαιδαγωγηθούν πρώτα με το λο-

¹⁰ Για τη σχέση παιδείας - αρετής - δημοκρατίας, βλ. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Σωτηρία και Φθορά της Δημοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 2014, σ. 18.

¹¹ Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, «Η δημοκρατία και η ευθύνη των πολιτικών κατά τον Αριστοτέλη», *Προβολές στον Αριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 1998, σσ. 314-319.

¹² Και στον Διογ. Λαέρτ. 5, 18: *τριῶν ἔφη δεῖν παιδεία, φύσεως, ἀσκήσεως, μαθήσεως*.

γικό ή με τη συνήθεια); Η φύση, οι δυνατότητες με τις οποίες γεννιέται κάθε άνθρωπος, είναι αυτή που είναι. Το να έχει κανείς από τη φύση του τις δυνατότητες αλλά και τα μέσα για να λάβει μια καλή παιδεία είναι θέμα τύχης (και αυτό δεν ξεφεύγει από την παρατήρηση του φιλοσόφου): [η παιδεία] *φύσεως δέϊται και χορηγίας τυχηρᾶς* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1295a 28) –πρέπει να έχει κανείς και τα μέσα και τις ευκολίες για να τύχει παιδείας.

Αν η φύση είναι αυτή που είναι και την τύχη δεν την ελέγχουμε, το ζήτημα μένει με δύο σκέλη: αν η παιδεία πρέπει να παρέχεται στους ανθρώπους πρώτα με τον λόγο ή με τον εθισμό. Η απάντηση που διαβάζουμε είναι ότι αυτά τα δύο πρέπει να συνταιριάζονται, να εναρμονίζονται απόλυτα μεταξύ τους (*ταῦτα [...] δεῖ πρὸς ἄλληλα συμφωνεῖν συμφωνίαν τὴν ἀρίστην* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1334b 9-10)), επειδή και ο λόγος μπορεί να αποτύχει σε κάτι που φαίνεται να είναι άριστο, αλλά και με τον εθισμό μπορεί να οδηγηθούμε στην ίδια αποτυχία. Είναι προφανής η αντιστοιχία με μια άλλη βασική, και όχι μόνο αριστοτελική, θέση ἡ διπλή διαίρεση): *ἄνθρωπος* (σῶμα-ψυχή), *ψυχή* (ἄλογο-ἔλλογο). Οι ἔξεις των δύο αυτών μερών της ψυχῆς –του ἄλογου και του ἔλλογου μέρους– είναι, αντιστοίχα, το *ὀρεκτικὸν* και ο *νοῦς* (*καὶ τὰς ἔξεις τὰς τούτων δύο τὸν ἀριθμὸν, ὧν τὸ μὲν ἔστιν ὀρεξις τὸ δὲ νοῦς* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1334b 19-20)).

Η σκέψη που ακολουθείται εδώ είναι η εξής: Το ιδιαίτερο γνώρισμα του ανθρώπου, αυτό που τον διαφοροποιεί από τα άλλα ἔμψυχα (ἔμβια), είναι ο λόγος. Και ο τελικός σκοπός της φύσης μας είναι ο λόγος και ο νους (*ὁ δὲ λόγος ἡμῖν καὶ ὁ νοῦς τῆς φύσεως τέλος* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1334b 15)). Μολονότι ὁμως ο άνθρωπος είναι ανώτερος στην κλίμακα των ὄντων (στον ἐπίγειο κόσμο), στη φύση του συμπεριλαμβάνεται και η *ὀρεκτικὴ ψυχή* των φυτῶν με τις λειτουργίες της (δηλαδή τη *θρέψη* και την *αναπαραγωγή*) και η *αισθητηριακὴ ψυχή* των ζώων με τις λειτουργίες της (δηλαδή την *αἴσθηση* και την *κίνηση*). Εμείς οφείλουμε να κατευθύνουμε τη δημιουργία και την ανάπτυξη των συνηθειῶν ἀποβλέποντας στο δικό μας τέλος, στον λόγο και τον νου, γιατί αυτό προσιδιάζει στον ἄνθρωπο. Το λογικό, η λογικὴ δραστηριότητα είναι αυτό ως προς το οποίο ο ἄνθρωπος υπερβαίνει τα φυτὰ και τα ζῶα.

Ὅπως για να υπάρξει παιδεία πρέπει να συνδράμουν η φύσις, το ἔθος και ο λόγος, ἔτσι, τα ἴδια αυτά στοιχεία αποτελοῦν τους παράγοντες για να ἔχουμε σπουδαίους πολίτες (*ἀγαθοὶ γε καὶ σπουδαῖοι γίνονται διὰ τριῶν. τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστι φύσις ἔθος λόγος* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1332a 39-40)). Με τη φύση, ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ὅτι πρέπει να εννοήσουμε την ἀνθρώπινη φύση και ὄχι τη φύση κάποιου ἄλλου ζωικοῦ οργανισμοῦ (*καὶ γὰρ φῦναι δεῖ πρῶτον, οἷον ἄνθρωπον ἀλλὰ μὴ τῶν ἄλλων τι ζῶων* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1332a 40-41)) και ὅτι στον ἄνθρωπο πρέπει να ὑπάρχουν ὀρισμένα σωματικά και ψυχικά γνώρισματα (*οὕτω καὶ ποιόν τινα τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*,

1332a 41-42)). Τα φυσικά χαρίσματα, αν μείνουν στη φυσική τους κατάσταση, δεν προσφέρουν τίποτε, γιατί οι συνήθειες τα μεταβάλλουν, και μπορεί να τα στρέψουν προς το καλύτερο ή το χειρότερο· (εξάλλου, ακόμη και μερικά ζώα, μας λέει, παρόλο που δρουν ακολουθώντας τις δικές τους φυσικές επιταγές, επηρεάζονται και αυτά σε κάποιο βαθμό από τον εθισμό). Οι άνθρωποι, αντίθετα, κάνουν πολλά ξεπερνώντας τις συνήθειες και τη φύση τους με βάση τις υπογορεύσεις του λόγου, όταν πεισθούν ότι είναι καλύτερο να πράξουν διαφορετικά (πολλά γάρ παρά τους έθισμούς και την φύσιν πράττουσι διά τὸν λόγον, ἔὰν πεισθῶσιν ἄλλως ἔχειν βέλτιον (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1332b 6-8)).

Ως προς τη φύση, τώρα, και τις συνήθειες, όσοι πολίτες μπορούν να εκπαιδευτούν, καθώς διαθέτουν καλή φύση, αυτοί θα είναι εύπλαστοι (εύχειρωτοι) στα χέρια του νομοθέτη. «Τα υπόλοιπα είναι έργο της παιδείας, γιατί οι άνθρωποι άλλα τα μαθαίνουν με τον εθισμό και άλλα με τη διδασκαλία» (τὸ δὲ λοιπὸν ἔργον ἤδη παιδείας. τὰ μὲν γὰρ ἐθιζόμενοι μανθάνουσι, τὰ δ' ἀκούοντες (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1332b 10-11)). Αυτό είναι, βέβαια, κάτι που αφορά τον καθέναν προσωπικά, είναι όμως προτιμότερο το σύνολο των πολιτών να είναι σπουδαίοι και όχι ο καθένας χωριστά, αφού η σπουδαιότητα του συνόλου των πολιτών είναι συνέπεια της ατομικής σπουδαιότητας του καθενός (μὴ καθ' ἕκαστον δὲ τῶν πολιτῶν, οὕτως αἰρετώτερον· ἀκολουθεῖ γὰρ τῷ καθ' ἕκαστον καὶ τὸ πάντας (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1332a 35-36)).

Δεν διαφεύγει όμως από τον μαθητή του Πλάτωνα ότι μπορεί να υπάρχουν και μερικοί που δεν είναι δεκτικοί εκπαίδευσης και παιδείας. Και ο Αριστοτέλης θυμάται εδώ τον λόγο του Σωκράτη, ότι «μερικές φορές η φύση γεννά ανθρώπους φαύλους και ανεπίδεκτους εκπαίδευσης» (τῆς φύσεώς ποτε φουούσης φαύλους καὶ κρείττους τῆς παιδείας (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1336a 8-9)). Πιο συγκρατημένα, πάντως, λέει ότι «ίσως ο Σωκράτης να έχει δίκιο» (ἴσως οὐ κακῶς λέγει) και ότι ενδέχεται αυτοί να μην μπορούν να γίνουν άξιοι άνθρωποι και πολίτες (ἐνδέχεται γὰρ εἶναι τινὰς οὓς παιδευθῆναι καὶ γενέσθαι σπουδαίους ἄνδρας ἀδύνατον (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1336a 10-11)).

Η ανθρώπινη ζωή δαπανάται σε ασχολία και ελεύθερο χρόνο, σε πόλεμο και ειρήνη. Και οι προσπάθειες του ανθρώπου αποβλέπουν άλλες στα αναγκαία και τα χρήσιμα και άλλες στα καλά. Οι πολίτες πρέπει βέβαια να είναι σε θέση να κάνουν τα αναγκαία (όπως, ας πούμε, να εργάζονται και να πολεμούν), περισσότερο όμως να μπορούν να ζουν ειρηνικά και να έχουν ελεύθερο χρόνο να ασχοληθούν με τα καλά (δεῖ μὲν γὰρ ἀσχολεῖν δύνασθαι καὶ πολεμεῖν, μᾶλλον δ' εἰρήνην ἄγειν καὶ σχολάζειν, καὶ τὰναγκαῖα καὶ τὰ χρήσιμα δὲ πράττειν, τὰ δὲ καλὰ δεῖ μᾶλλον (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1333a 41-b 3)). Ο πόλεμος υπάρχει χάριν της ειρήνης και η εργασία, η απασχόληση χάριν του ελεύθερου χρόνου: εἰρήνην μὲν πο-

λέμου σχολή δ' ἀσχολίας (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1334a 15-16). Η εργασία είναι αναγκαία, ώστε να εξασφαλίζονται τα απαραίτητα για να υπάρχει στους πολίτες ελεύθερος χρόνος: *δεῖ γὰρ πολλὰ τῶν ἀναγκαίων ὑπάρχειν ὅπως ἐξῆ σχολάζειν* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1334a 18-19).

Στους ίδιους στόχους πρέπει να αποβλέπει η εκπαίδευση και των παιδιών αλλά και των ανθρώπων άλλων ηλικιών που έχουν ανάγκη παιδείας (ὥστε πρὸς τούτους τοὺς σκοποὺς καὶ παῖδας ἔτι ὄντας παιδευτέον καὶ τὰς ἄλλας ἡλικίας, ὅσαι δέονται παιδείας). «Η εργασία θέλει ανδρεία και καρτερικότητα, ο ελεύθερος χρόνος φιλοσοφία». Και για τα δύο απαιτείται *σωφροσύνη και δικαιοσύνη* (ἀνδρείας καὶ καρτερίας δεῖ πρὸς τὴν ἀσχολίαν, φιλοσοφίας δὲ πρὸς τὴν σχολήν, σωφροσύνης δὲ καὶ δικαιοσύνης ἐν ἀμφοτέροις τοῖς χρόνοις) (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1334a 22-25).

Αυτό είναι σε γενικές γραμμές το πλαίσιο του προγράμματος του Αριστοτέλη για την εκπαίδευση και την παιδεία. Αλλά ο φιλόσοφος δεν μένει μόνο στο γενικό, και δεν μιλά μόνο για τις ηλικίες της νεότητας και της ωριμότητας. Δια μακρῶν αναφέρεται στην *αγωγή* των παιδιών της πολύ μικρής ηλικίας. Και ακόμη, πριν από αυτό, θέλει να καθορίσει (ορίζει μάλιστα ως έργο του *νομοθέτη*) τη φροντίδα για το πώς θα γεννηθούν αρτιμελή και υγιή παιδιά. Θέλει δηλαδή να περιορίσει όσο γίνεται, με βάση τις παρατηρήσεις που έχει κάνει ο ίδιος ή που έχουν κάνει άλλοι –ας μην ξεχνούμε ότι ήταν γιος γιατρού και, όπως πληροφορούν οι βιογράφοι του, ο πατέρας του διέθετε μεγάλη βιβλιοθήκη¹³– *το τυχηρόν της φύσεως*. Γι' αυτόν τον σκοπό, μεγάλο μέρος από το Η' Βιβλίο αφιερώνεται στον γάμο και την τεκνοποίηση (ποιες είναι οι ενδεδειγμένες ηλικίες για τους γονείς, ποια είναι η πιο ευνοϊκή εποχή του έτους για τη σύλληψη, ποιες είναι οι καλύτερες τροφές και φροντίδες για τις εγκύους και για τα βρέφη, και άλλα παρόμοια ζητήματα).

Ὅπως *το σώμα προηγείται* (χρονικά) *της ψυχής* κατά τη γέννηση, έτσι και το άλογο μέρος προηγείται από το έλλογο. Τα στοιχεία του *άλογου* μέρους της ψυχής (το *θυμοειδές*, το *βουλητικό*, ακόμη και το *επιθυμητικό*), υπάρχουν στα παιδιά αμέσως μόλις γεννηθούν, ενώ το *λογικό* αναπτύσσεται, όπως το ορίζει η ανθρώπινη φύση, καθώς οι άνθρωποι μεγαλώνουν σε ηλικία (*πρῶτον μὲν τοῦ σώματος τὴν ἐπιμέλειαν ἀναγκαῖον εἶναι προτέραν ἢ τὴν τῆς ψυχῆς* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1334b 25-26)).

Θέτει λοιπόν ο Αριστοτέλης ζητήματα *αγωγής* των παιδιών μέχρι την ηλικία των πέντε ετών (πώς είναι σωστό να κινούνται και πώς να ασκούνται σω-

¹³ Για μια εμπεριστατωμένη και γλαφυρή παρουσίαση του βίου και των έργων του Αριστοτέλη, βλ. Δημήτριος Δ. Λυπουρλής, «Αριστοτέλης: Βίος και Έργα», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, 35 (1979) 11-30. «Η ζωή και το έργο του Αριστοτέλη», στο Βασίλης Κάλφας, *Ο Αριστοτέλης πίσω από τον Φιλόσοφο*, Αθήνα, Καθημερινή, 2004, σσ. 43-77.

ματικά, ποια θα είναι η διατροφή τους, ποια τα παιχνίδια τους, ποιου είδους διηγήσεις και παραμύθια πρέπει να ακούν, ποιος θα είναι ο ρόλος των παιδονόμων, ποια τα ακούσματα και τα θεάματα που ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους). Αυτά ορίζονται μέχρι την ηλικία των επτά ετών, κατά την οποία τα παιδιά πρέπει να ανατρέφονται στο σπίτι. Ο σκοπός εδώ είναι να απομακρύνονται από καθετί που μπορεί να προκαλεί εχθρικά και μοχθηρά αισθήματα: *δει τοῖς νέοις πάντα ποιεῖν ξένα τὰ φαῦλα, μάλιστα δ' αὐτῶν ὅσα ἔχει ἢ μοχθηρίαν ἢ δυσμένειαν* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1336b 33-35).

Οι άλλες δύο κρίσιμες για την εκπαίδευση ηλικίες που ακολουθούν είναι από 8 έως 14 ή 15 χρόνων και από 15 έως 21. Εδώ τίθεται το ζήτημα αν η παιδεία πρέπει να καλλιεργεί *τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον ἢ τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετὴν ἢ τὰ περιττά* (δηλαδή απλώς τις γνώσεις, τις πληροφορίες (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1337a 41-42)). Ο Αριστοτέλης απαντά ότι, από τα χρήσιμα, τα παιδιά και οι νέοι πρέπει να μαθαίνουν ὅσα ανταποκρίνονται στις πρακτικές ανάγκες, χωρίς όμως η μάθηση αυτή να εκχυδαΐζει (*ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσει τὸν μετέχοντα μὴ βάνουσον* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1337a 7-8)). Από τις τέσσερις μαθήσεις που αποτελούσαν για τους Αθηναίους το καθιερωμένο πρόγραμμα σπουδών, η *γραμματική* (δηλαδή οι βασικές γνώσεις ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής) και η *γραφική* (δηλαδή η ιχνογραφία, η ζωγραφική) εξυπηρετούν τις ανάγκες της ζωής, ενώ η τρίτη, η *γυμναστική*¹⁴ συμβάλλει στην απόκτηση ανδρείας.

Για τη *μουσική*, στην οποία αφιερώνει ὄλο σχεδόν το τελευταίο Βιβλίο των *Πολιτικών*, ο Αριστοτέλης¹⁵ θυμίζει τη βασική αρχή του, ότι «η φύση απαιτεί ο άνθρωπος ὄχι μόνο να είναι αποδοτικός στις ασχολίες του αλλά και να μπορεί να αξιοποιεί τον ελεύθερο χρόνο του»: *μὴ μόνον ἀσχολεῖν ὀρθῶς ἀλλὰ καὶ σχολάζειν δύνασθαι καλῶς* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1337b 31-32). Και δίνει στη μουσική παιδεία αυτόν τον ρόλο, ὄχι ως αυτό με το οποίο αποκτά κανείς κάτι αναγκαίο (εφόσον η μουσική δεν εξυπηρετεί κάποια υλική ανάγκη) ὄχι ως κάτι χρήσιμο (ὄπως οι στοιχειώδεις γνώσεις, η ζωγραφική και η γυμναστική). Η μουσική είναι ο τρόπος ζωής (*διαγωγή*) *τῶν ἐλευθέρων*. Και η μουσική παιδεία χαρακτηρίζεται παιδεία *ἐλευθέριος καὶ καλή* (δηλαδή αποβλέπει στην ελευθερία και την ευγένεια).¹⁶

¹⁴ Σχετικά με τη θέση της γυμναστικής στην εκπαίδευση, κατά τον Αριστοτέλη, βλ. Κωνσταντίνα Παλαμιώτου-Θωμαΐδου, «Η μουσική και η γυμναστική στα “Πολιτικά” του Αριστοτέλους», Κούτρας, ὄ.π. (σημ. 4), σσ. 310-318.

¹⁵ Εμπεριστατωμένη μελέτη για τη μουσική στον Αριστοτέλη βρίσκουμε στο Παῦλος Καϊμάκης, *Φιλοσοφία και Μουσική. Η Μουσική στους Πυθαγορείους, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Πλωτῖνο*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004, σσ. 79-111.

¹⁶ Βλ. την εκτενή ανάλυση για το θέμα της παιδείας και της μουσικής αγωγής στο Αριστοτέλη, *Πολιτικά Η', Θ', Πηνελόπη Τζιζίκα-Ευαγγέλου* (εισαγ.), τ. 4., Θεσσαλονίκη, Ζήτηρος, 2009.

Η μουσική συμβάλλει στην *ανάπαυση* αλλά, παρόλο που είναι από τα πιο ευχάριστα πράγματα (*τῶν ἡδίστων*), δεν προκαλεί μόνο ευχαρίστηση, όπως συμβαίνει, ας πούμε, με τα εύγευστα φαγητά. Είναι *μορφωτικό αγαθό* που έχει τη δύναμη να καλλιεργεί τον άνθρωπο πνευματικά, να διαμορφώνει το ήθος, τον χαρακτήρα, και να βοηθά στην έκφραση των συναισθημάτων. Για τους λόγους αυτούς, μπορεί να αξιοποιηθεί για την εκπαίδευση των παιδιών και των νέων.

Στη συνέχεια, ο Αριστοτέλης ορίζει ποια είδη μουσικής, μελωδιών και ρυθμών ταιριάζουν σε ποιες ηλικίες, ποιων συναισθημάτων την έκφραση προκαλούν οι διαφορετικές αρμονίες και τα διαφορετικά μουσικά όργανα, ποιων οργάνων το παίξιμο πρέπει να διδάσκονται τα παιδιά και μέχρι ποιο σημείο είναι καλό να συμμετέχουν στην εκτέλεση μουσικών έργων.

Θα ήθελα να κλείσω με τη χαρακτηριστική ακροτελεύτια φράση που διαβάζουμε στο έργο *Περὶ βασιλείας, Λόγος Δ'* του Δίωνα του Χρυσόστομου (1ος-2ος αι. μ.Χ.) στον φανταστικό *Διάλογο Ἀλεξάνδρου καὶ Διογένους*, όπου ο Διογένης ο Κυνικός δίνει συμβουλές στον Μέγα Ἀλέξανδρο, αφού προηγουμένως του έχει εξηγήσει πώς η ανθρώπινη ψυχή μάχεται με τρεις δαίμονες (μεγάλα πάθη), «Αλλά εμείς, μετέχοντας σε μια ανώτερη και γνήσια αρμονία, ας υμνούμε τον καλό και σώφρονα δαίμονα, που οι αγαθές μοίρες κάποτε όρισαν να έχουμε προστάτη, μεταλαμβάνοντας τὸν Λόγο καὶ τὴν ὑγιή παιδεία».¹⁷

¹⁷ Δίων Χρυσόστομος, *Διάλογος Ἀλεξάνδρου καὶ Διογένη*, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 1998, σ. 95.